

O critică a teoriei prototipului

de

ALINA-MIHAELA BURSUC

Provenant de la psychologie, la théorie du prototype veut révolutionner les conceptions classiques des catégories et du sens lexical. L'article présente cette séduisante théorie (nommée sémantique du prototype), ses arguments contre les théories classiques, les répliques de ces théories, les points faibles, mais aussi une soi-disante utilité du prototype pour la linguistique. Dans la théorie du prototype on fait pas la distinction désignation/signification, mais on montre qu'il existe une certaine hiérarchie dans le champ lexical et dans la définition sémique.

1.0. Dată fiind strânsa legătură dintre limbă și sistemul cognitiv uman, studierea celor două fenomene de către disciplinele lingvistică, respectiv psihologie, necesită o grijă specială în delimitarea obiectului de studiu, care, nerealizată întotdeauna, a dus la teorii ce pretindeau că studiază un fenomen, când de fapt îl studiau pe celălalt. Astfel, în anii '70, cercetări de psihologie experimentală puneau bazele teoriei prototipului, postulând o concepție revoluționară a categorizării și un nou tip de analiză a sensului unităților lingvistice. Teoria prototipului e o teorie într-adevăr seducătoare, însă la o privire lingvistică mai atentă își dezvăluie punctele slabe, scopul articolului de față fiind: prezentarea succintă a teoriei și a reproșurilor aduse teoriilor clasice ale categorizării și sensului lexical, apărarea acestora în fața reproșurilor nejustificate, precizarea punctelor slabe și o încercare de recuperare a conceptului de prototip în lingvistică.

2.1. Concepția clasică a categorizării

În textul *Categorii*, aparținând filosofului grec Aristotel, este formulată, în linii mari, teoria clasică a categorizării și este descris procesul de cunoaștere, în termeni¹ de omonimie și sinonimie, perspective prin care intelectul uman observă asemănări și analogii atât la suprafața, cât și în esența lucrurilor și a claselor de lucruri, și pe care limba le numește prin zece categorii. Adevărul realității clasificabile nu poate fi contestat de particularitatea că filosoful a gândit și scris în limba greacă, deoarece a prezentat modul în care limba numește clasele de realitate și nu măsura în care fiecare limbă istorică înțelege să structureze² ceea ce este structurat sau nu în realitate. Așa se face că teoria aristotelică a categorizării a rezistat și s-a impus mai ales prin modelul condițiilor necesare și suficiente sau prin definiția în gen proxim și diferențe specifice în domeniul vocabularului.

În modelul condițiilor necesare și suficiente se stipulează că apartenența unei entități la o categorie este condiționată de posesia unor trăsături necesare și suficiente, trăsături comune tuturor membrilor acelei categorii și prin care entitățile sînt clar delimitate în cadrul categoriei. Răspunsul la întrebarea: care sînt condițiile necesare și suficiente pentru ca o entitate să facă parte din categoria, de exemplu, *pasăre?*, constă în enumerarea trăsăturilor: trebuie să fie animal (ființă vie), să aibă

¹ La Aristotel omonimia și sinonimia sînt termeni ontologici fundamentali, avînd altă accepție decît în semantica actuală, subliniază Noica (1994:63,69), în comentariul textului *Categorii*.

² Cf. Dörschner 1996:22-23, despre distincția limbă/lucruri la E. Coșeriu.

pene, aripi, cioc, să zboare (pentru că observația comună este a păsărilor care zboară). O entitate cum este, de exemplu, pinguinul, nu zboară (aripile acestuia fiind improprii pentru zbor), însă datorită trăsăturilor prin care se aseamănă cu alte păsări, e categorizat drept pasăre, pe baza principiului asemănării. De fapt omul nu categorizează mecanic, strict după un model, ci categorizează după cum observă în realitate; se poate vorbi, în schimb, de categorizare mecanică, fidelă modelului condițiilor necesare și suficiente, în ce privește contactul permanent cu entitățile reale deja categorizate.

2.2. Definiția lexicografică

Identificarea³ condițiilor necesare și suficiente cu sensul unui cuvânt stă la baza teoriilor clasice ale sensului: definiția sensului referențial, definiția lexicografică (definiția prin incluziune), analiza semică (cu condiția interpretării semelor drept trăsături referențiale). Definiția lexicografică este o parafrază (apropiată de definițiile aristotelice) alcătuită din gen proxim și diferențe specifice (trăsături diferențiatoare). Formularea unei definiții e dificilă⁴ din cauza necesității de a opta pentru un gen, de exemplu, pentru definirea cuvântului *pătrat* (substantiv) sînt posibile două genuri: *patrulator*, care necesită cunoștințe de specialitate, și *figură*. Dar și selectarea trăsăturilor diferențiatoare e dificilă, deoarece trăsăturile specifice pot privi descrierea obiectului, utilizarea sa, modalitățile de funcționare, originea sa, ceea ce determină fluctuații în numărul și alegerea trăsăturilor specifice, de fiecare dată optîndu-se pentru excluderea, din rațiuni de economie a definiției, a unor trăsături care ar face-o ineficientă.

2.3. Teoria cîmpului lexical

Vocabularul unei limbi reprezintă o masă de unități prea puțin omogenă pentru a putea fi studiată structural, fiind necesare distincții⁵ preliminare pentru stabilirea unor structuri lexice. Cîmpul lexical este o astfel de structură lexicală și este definit ca ansamblu de lexeme care își subîmpart un continuum de conținut, stabilind între ele opoziții de conținut. Cuvintele din limbă funcționează în cîmp în calitate de lexeme; analiza semică opune acetse lexeme pe baza principiului opoziției cu scopul obținerii trăsăturilor distinctive, numite seme. Ansamblul semelor unui cuvînt formează un semem, iar intersecția sememelor tuturor cuvintelor din cîmp reprezintă arhisememul, care se poate realiza lexical printr-un arhilexem. Modelul⁶ condițiilor necesare și suficiente se păstrează și în privința cîmpului lexical, acesta fiind descris cu ajutorul trăsăturilor necesare (conținut arhilexemic) și trăsăturilor diferențiatoare (seme), ceea ce face ca rezultatul analizei semice, adică formula semică, să fie o alternativă structurală la definiția lexicografică în cadrul analizei sensului lexical.

2.4. Versiunea standard a teoriei prototipului

Teoria prototipului a cunoscut diverse variante, însă legitimitate și originalitate proprie prezintă „variante standard” formulată în psihologia

³ Cf. Kleiber 1990:23; și Lehman 2005:34.

⁴ Vezi Lehman 2005:22; dar și discuția asupra definiției substanțiale în DȘtL, s.v. *definiție*.

⁵ Este vorba despre cele șapte distincții preliminare formulate de lingvistul E. Coșeriu în majoritatea studiilor privind cîmpul lexical: limbă/lucruri; limbaj primar/metalimbaj; tehnica liberă a vorbirii/discurs repetat; sincronie/diacronie; limbă funcțională/limbă istorică; sistem, normă/tip, vorbire; desemnare/semnificație.

⁶ Cf. Dörschner 1996:70.

experimentală de E. Rosch, care își propune⁷ să cerceteze natura și structura reprezentării mentale. Premisa constă în faptul că auzirea unui cuvânt în limbaj natural, de exemplu⁸ *pasăre*, și înțelegerea sensului cuvântului produce o reprezentare mentală care e susceptibilă de a fi: o listă de trăsături necesare și suficiente, o imagine concretă a categoriei sau o listă de membri ai categoriei. Metoda folosită de Rosch în teste constă în oferirea unui „prime”⁹, o informație care facilitează reprezentarea mentală, după care se cere numirea membrilor categoriei, nimic deosebit față de proba clasică a producerii termenilor. Exemplu: în studiul categoriei *culori*: anterior s-a oferit prime-ul *culori*, care facilitează răspunsurile privind „exemplarele bune”, prototipurile, după care sînt enumerate „exemplare rele”, membrii nonprototipici.

Prototipul¹⁰ este cel mai bun reprezentant comun asociat al unei categorii, și care conține proprietățile tipice, adică cele mai bune proprietăți ale categoriei, de exemplu: pentru categoria *pasăre* se dă ca prototip *vrabia*; pentru categoria *fruct* se dă ca prototip *mărul* și ca cel mai puțin reprezentativ *măslina*. Principiul care funcționează în organizarea categoriei este „asemănarea de familie” (concept introdus de filosoful L. Wittgenstein), principiu care exprimă modul în care membrii categoriei se grupează în jurul prototipului. Teoria prototipului are la bază următoarele teze: categoria are o structură internă prototipică; gradul de reprezentativitate al unui exemplar corespunde gradului de apartenență la categorie; frontierele categoriilor sau conceptelor sînt imprecise; membrii unei categorii nu prezintă proprietăți comune cu toți membrii; apartenența la o categorie se efectuează pe baza gradului de similaritate cu prototipul; categorizarea e operată global, și nu analitic. Adepții teoriei prototipului își propun (Kleiber 1990:18): reintegrarea în sensul cuvântului a trăsăturilor enciclopedice excluse de modelul clasic, organizarea internă a categoriei și trasarea ierarhiei intracategoriale.

3.0. Reproșuri ale teoriei prototipului și contraargumente

3.1. Nu poate fi vorba de reintegrarea unor trăsături în sensul cuvântului, pentru că nu aveau cum să fie excluse fără ca acesta să sufere, ci prin teoria prototipului se dorește mai degrabă reintegrarea trăsăturilor respective în definiția lexicografică. Se reproșează așadar definiției clasice, fidelă modelului condițiilor necesare și suficiente, formulată în termeni de gen proxim și diferențe specifice, că a inclus numai trăsăturile esențiale și că le-a exclus pe cele accidentale, enciclopedice, de exemplu „cîine este animal”, dar nu și „cîinele este fidel”. Pe de o parte, opțiunea definiției clasice pentru trăsăturile esențiale nu este întîmplătoare, ea răspunde cerințelor de economie și eficacitate¹¹. Indirect se aduce același reproș și formulei semice a termenilor dintr-un cîmp lexical, formulă obținută prin analiza semică, pe baza principiului opoziției, o definiție care conține numai trăsăturile distinctive și care este mult esențializată chiar și față de definiția lexicografică. Pe de altă parte, semantica lexicală nu este cu totul

⁷ Vezi Rosch 2008:179.

⁸ Exemplele vor fi date în limba română, deoarece teoria prototipului vizează desemnarea, fără preocupare pentru semnificația într-o anumită limbă.

⁹ Vezi Rosch 2008:135-136.

¹⁰ Vezi Kleiber 1990:9,48-49; DȘtL, s.v. *prototip*.

¹¹ Cf. Lehman 2005:19; cerința a fost formulată de Aristotel.

indiferentă față de trăsăturile enciclopedice, acestea apărând uneori în definiție sub forma, de exemplu, a virtuemului¹².

3.2. Un alt scop al teoriei prototipului îl constituie trasarea ierarhiei intracategoriale, un reproș adus atât categorizării clasice, cât și teoriei câmpului lexical se referă la absența ierarhiei pe verticală între categorii și între cuvinte. Dar se ignoră noțiune logice de gen și specie, precum și accesul lor în semantica lexicală prin noțiunile de hiperonim și hiponim, și mai apoi în semantica structurală, prin noțiunile de arhisemem, semem în plan semantic, și arhilexem, lexem în planul realizărilor lexicale. Nu doar că se ignoră această realitate, dar E. Rosch stabilește trei¹³ niveluri categoriale: nivel supraordonat (*animal*), nivel de bază (*câine*), nivel subordonat (*boxer*). Însă aranjarea entității, de exemplu, „câine” în categorii diferite și utilizarea desemnărilor corespunzătoare privind relațiile de incluziune nu au fost neglijate de teoriile clasice.

De asemenea, se reproșează lipsa ierarhiei în câmpul lexical, dar aceasta este inerentă în organizarea câmpului prin arhilexem, dimensiuni și lexeme, așadar nu lipsa ierarhiei, ci lipsa interesului pentru analiza ierarhiei poate fi obiectul unui reproș. Exemple: în câmpul relațiilor de rudenie, paradigma rudeniei naturale este așezată mereu prima; în câmpul culorilor, ierarhia seamănă mai degrabă cu ordinea cuvintelor într-o taxonomie, deoarece ierarhia paradigmelor respectă ordinea în care se învață de obicei culorile, primele sînt așadar cele trei culori primare: roșu, galben, albastru (aici, pentru lingvistul român intervine un element etnic, întărit de prezența celor trei culori pe drapelul românesc).

3.3.1. Adepții teoriei prototipului constată, făcînd lectura doar a definițiilor categoriilor, că este îndoielnic¹⁴ ori caracterul necesar, ori caracterul suficient al trăsăturilor. Însă e necesară și lectura definițiilor termenilor ce desemnează excepții ale categoriilor, modelul condițiilor necesare și suficiente fiind un model de definire ce dă înfățișare majorității, și nu excepțiilor. Caracterul necesar este considerat îndoielnic atunci cînd o trăsătură exprimată în definiție nu este verificată de toți referenții, soluția propusă de teoria prototipului fiind să se renunțe la această trăsătură. De exemplu: trăsătura¹⁵ „a zbura” nu este verificată de toți membrii categoriei *pasăre*, pinguinul e o pasăre, dar nu zboară, și din această cauză ar trebui ca trăsătura să nu apară în definiția termenului *pasăre*. În primul rînd, trăsătura nici nu apare în toate definițiile din dicționarele de limbă sau este prezentată ca o posibilitate, nu ca o certitudine („aripi pentru zbor”) și, în al doilea rînd, lexicografii au optat pentru referirea la majoritatea membrilor categoriei atunci cînd au definit termenul *pasăre*, urmînd ca în definiția termenului, de exemplu, *pinguin*, referitor la o excepție a categoriei *pasăre*, să precizeze că îi lipsește această trăsătură. Câmpul lexical este și mai riguros și nu include semul 'a zbura' în arhisememul lui *pasăre*, dar pentru că mare parte din lexeme conțin semul, acesta este inclus într-o dimensiune distinctivă, constitutivă pentru o paradigmă a câmpului „păsări”.

¹² Vezi Kleiber 1990:36; virtuemul este introdus de B. Pottier.

¹³ Cf. Lehman 2005:37.

¹⁴ Cf. Kleiber 1990:34-35.

¹⁵ Dörschner 1996:72; Kleiber 1990:33; Lehman 2005:35. Categoria *pasăre* a devenit exemplul, prin excelență, al teoriei prototipului.

Caracterul suficient este considerat îndoielnic cînd definiția nu conține trăsături suficiente, aceeași definiție potrivindu-se și altor termeni cu totul diferiți, drept pentru care teoria prototipului cere introducerea de trăsături suplimentare. Fillmore¹⁶ discută exemplul termenului engl. *bachelor*, pentru care definiția „a man who has never been married” este insuficientă datorită unor cazuri particulare precum este cel al papei. Dar engl. *Pope* este un titlu corespunzător unei poziții ierarhice în comunitatea religioasă catolică, ceea ce îi conferă statutul unui termen dintr-o nomenclatură.

3.3.2. Se reproșează categorizării clasice, definiției lexicografice și semanticii structurale că nu țin seama de exemplarele atipice ale unei categorii, teoria prototipului revendicîndu-și actul de a face dreptate acestor cazuri marginale pe care le include în categoria de tip prototipic datorită asemănării cu prototipul. Exemplul tipic, ce însoțește reproșul, îl reprezintă categoria scaunelor, respectiv definiția lexicografică și formula semică a termenului *scaun*. Conform teoriei prototipului, un scaun atipic prin construcție sau accident (de exemplu: lipsa unuia din cele patru picioare) este respins din categoria *scaun* datorită modelului condițiilor necesare și suficiente care cere ca un scaun să aibă patru picioare, să servească șederii, să fie din material rigid. Aceeași opacitate este suspectată și definiției lexicografice care exprimă în termeni de gen proxim și diferențe specifice trăsăturile referențiale anterioare, neputînd fi numite și definite *scaune* decît anumite obiecte. Se consideră că nici analiza semică a lui B. Pottier, privind arhilexemul fr. *siège*, în trăsăturile „sur pied”, „avec dossier”, nu este mulțumitoare, datorită, de exemplu, scaunelor atipice, care nu au picioare, ci role, denumite germ. *Zahnarztstuhl* sau *Bürostuhl*. Aristotel (1994:69) spunea foarte clar că, în procesul de cunoaștere, intelectul uman observă asemănări între lucruri și e puțin probabil ca Aristotel să se fi referit numai la asemănările dintre lucrurile timpului său, așa că, privitor la scaune, o categorie de artefacte, intelectul este în stare să observe permanent asemănările și le categorizează drept scaune. Dacă e să acceptăm un prototip, acela nu poate fi decît obiectul scaun, astfel nu teoria prototipului permite categorizarea scaunelor atipice, ci categorizarea acestora după modelul clasic e posibilă datorită asemănării cu un obiect prototip. Nu intră în sarcina semanticii lexicale studierea scaunelor atipice decît în măsura în care acestea primesc și un nume, o desemnare specifică, de exemplu *scaun de birou*. Reproșului potrivit căruia semantica structurală refuză cercetarea acestui termen, i se poate răspunde că termenul nu poate fi cercetat structural întrucît nu trece de filtrul distincțiilor coșeriene, în care se precizează că un termen de specialitate sau o parafrază aparținînd vorbirii repetate nu poate face parte dintr-o structură lexicală.

3.3.2.1. În viziunea teoriei prototipului, modelul condițiilor necesare și suficiente prezintă un alt inconvenient: nu se aplică tuturor sectoarelor vocabularului, un exemplu fiind adjectivele culori, pentru care există doar trăsătura necesară „culoare”. Definierea culorilor însă reprezintă un eșec atît pentru modelul condițiilor necesare și suficiente, cît și pentru teoria prototipului. În realitate, cele două teorii se completează în definirea culorilor, genul proxim e „culoare”, iar diferențele specifice se bazează pe comparații prototipice, în care prototipurile sînt lucruri, definiția lexicografică a unei culori are forma „care are culoarea lui X”, în care X desemnează

¹⁶ Cf. Kleiber 1990:34.

o „substanță” (aristotelică) care deține în mod prototipic culoarea respectivă, de exemplu *albastru* e definit „care are culoarea cerului senin”.

3.3.2.2. G. Lakoff¹⁷ reproșează semanticii lexicale că nu este interesată de cazurile marginale, de exemplu definiția clasică în condiții necesare și suficiente a conceptului „mamă”, pentru limba franceză: *mère* = „femme qui a donné naissance à un enfant”, reprezintă modelul „naissance”, care nu se aplică tuturor cazurilor de „mame”. Lakoff enumeră alte modele precum „modèle nourricière” („femme adulte qui nourrit et élève un enfant est la mère de cet enfant”), „modèle marital” („la femme du père est la mère”), „modèle génétique” („la femme qui a fourni le matériel génétique”), fiind vorba de persoane care nu au dat propriu-zis naștere acelor copii. Modelelor „non naissance” prezentate de Lakoff, li se pot adăuga și altele, în primul rând modelul foarte recent al „mamei purtătoare”, care deși naște copilul, corespunzând modelului „naissance”, totuși acesta nu va fi al ei, ci al altor persoane (bărbat și femeie, care devin astfel părinți). Dacă vom căuta în istoria umanității, vom observa o multitudine de situații, de astfel de modele, cu o practică mai largă sau mai restrânsă, în funcție de formele de organizare a familiei, dar și de mentalități, și există pericolul de a cădea în analize amănunțite care nu sînt lingvistice, deși au o anumită importanță în analiza lexicului. Cum observă, de altfel Kleiber (1990:127), nu există o „multiplicitate” de concepte ale lui „mamă”, există mai curînd un singur concept mai larg, un concept elastic cu nucleu și periferie. Se ridică o altă problemă în acest punct, care privește direct lexicul structurabil și cele șapte distincții coșeriene. Dacă parafrazele de tipul *mamă vitregă*, chiar *mamă de-a doua*, *mamă adoptivă*, *mamă-soacră* (cuvinte compuse, în a căror componentă intră lexemul *mamă*) sînt admise în lexicul structurabil, deoarece aparțin tehnicii vorbirii, și nu vorbirii repetate, sintagmele de tipul *mamă donatoare*, *mamă purtătoare* (desemnări ale unor realități recente, subiect de polemică etică, desemnări neintrate în uzul vorbitorilor) aparțin mai degrabă unei terminologii (medicală, juridică).

3.3.3. Semanticii structurale i se aduce reproșul că nu cercetează parafraze de tipul rom. *scaun de birou* (germ. *Bürostuhl*), dar semantica structurală nu cercetează astfel de parafraze datorită distincției coșeriane limbă/lucruri, care privilegiază limba în detrimentul lucrurilor, lexicul structurabil în detrimentul taxonomiilor. Teoria prototipului are predilecție tocmai spre taxonomii, o dovadă este nivelul categorial subordonat din ierarhia lui E. Rosch.

3.4.1. Un reproș general, care este formulat nu numai de adepții teoriei prototipului, privește intuiția vorbitorului, întrucît s-a spus că vorbitorul obișnuit este incapabil să formuleze adecvat o definiție cuvintelor. Este o critică falsă, întrebare ce este, de exemplu, un cîine, orice vorbitor va răspunde „un cîine este un animal care ...”, dar nu va spune nicidecum „un cîine este cel mai bun reprezentant”, adică vorbitorul e capabil de o definiție în termeni de gen proxim și diferențe specifice, și nu de o definiție în termeni de prototip.

3.4.2. Adepții teoriei prototipului observă dezacordul privind condițiile necesare și suficiente pentru același termen (trăsături diferite, ierarhie diferită de trăsături, definiții diferite în dicționar). Reproșul este neîntemeiat din mai multe motive: pentru același termen, trimițînd la același referent, definițiile lexicografice diferă datorită opțiunilor diferite ale lexicografilor și prezenței termenilor în

¹⁷ Cf. Kleiber 1990:126.

domenii diferite. Realizarea unei definiții comportă o dificultate dublă: alegerea genului proximal din mai multe posibile (de exemplu pentru *pătrat* sînt două posibilități: *patrulater* și *figură*; pentru *pasăre*, tot două posibilități: *vertebrat* și *animal*; primul necesitînd cunoștințe de specialitate) și selectarea diferențelor specifice, deoarece acestea pot privi: descrierea obiectului, utilizarea sa, modalitățile de funcționare, originea sa. Preferința pentru un gen proximal și diferențe specifice care necesită cunoștințe de specialitate, determină o definiție pertinentă într-un anumit domeniu, nefiind însă o definiție a sensului lexical.

O situație interesantă legată de opțiunea lexicografilor pentru anumite trăsături specifice e de găsit în lectura contrastivă a definițiilor conceptului „mamă” în trei limbi (română, franceză, germană). Astfel: rom. *mamă*¹⁸ = „femeie considerată în raport cu copiii ei”; fr. *mère*¹⁹ = „femme qui a mis au monde un ou plusieurs enfants”; germ. *Mutter*²⁰ = „eine Frau, die ein Kind geboren hat”. Diferența dintre cele trei definiții este dată de conceptul definit: în dicționarul românesc e definit conceptul de „relativ” (în sens aristotelic) „mamă – copii”, pe cînd în dicționarele francez și german, e definit conceptul în calitate de „substanță” (aristotelică). Se pune problema dacă în articolul lexicografic ar trebui să fie definite ambele concepte sau care anume ar trebui să apară, din exemplificarea anterioară, se vede că fiecare autor de articol lexicografic a optat pentru unul dintre ele. Potrivit concepției clasice aristotelice a categorizării, conceptul de „mamă” este un relativ și pentru că definițiile lexicografice sînt apropiate de modelul aristotelic în gen proximal și diferențe specifice, ar fi firesc, în linia tradiției aristotelice, să se definească „relativul”. Lectura definițiilor din DEX a articolelor altor nume de rudenie arată că principiul nu e respectat riguros, astfel „fin” și „naș” fiind considerate relative, ar trebui să aibă definiții simetrice, dar *fin* este definit ca relativ, în timp ce *naș* e definit ca substanță.

3.4.3. O altă critică generală, nu numai din partea teoriei prototipului, este îndreptată împotriva naturii referențiale a trăsăturilor folosite în definiții. Deja lingvistul francez B. Pottier i s-a reproșat că în exemplul paradigmatic: fr. *sièges*, termenii fr. *chaise*, *pouf*, *tabouret*, *sofa*, *fauteuil*, sînt descriși prin semele: ‘avec ou sans bras’, ‘avec ou sans dossier’, ‘pour une ou plusieurs personnes’, ‘est en matériel rigide ou non’, care sînt trăsături inerente lucrului. Totuși trăsăturile nu sînt inerente lucrului, ci inerente limbii, pentru că nu trăsăturile lucrului, ci felul în care omul percepe lucrul determină aceste trăsături, fiind vorba mai degrabă de trăsături antropomorfe, pentru că provin din experiența omului cu lumea. Critica este exagerată și pentru că ignoră semantica structurală, care practic a eliberat semele de legătura cu referentul datorită principiului opoziției.

3.5. Legătura dintre semantica lexicală și modelul condițiilor necesare și suficiente este realizată prin faptul că setul de condiții necesare și suficiente este identificat cu sensul cuvîntului. Potrivit teoriei prototipului, sensul nu poate fi un astfel de set (abstract) de condiții necesare și suficiente, ci mai degrabă un „obiect mental”²¹, dar teoria prototipului a operat artificial și apoi a criticat această reducere a sensului lexical.

¹⁸ DEX, s.v. *mamă*.

¹⁹ MRobert, s.v. *mère*.

²⁰ LDeutsch, s.v. *Mutter*.

²¹ Vezi Kleiber 1990:12,59.

3.6.1. Una din tezele categorizării clasice spune că membrii unei categorii au statut egal, lucru negat în teoria prototipului, deoarece într-o categorie unele exemplare sînt mai bune decît altele. Avînd în vedere că, în general, domeniul supus categorizării prototipice este cel al substanței aristotelice, este utilă precizarea că între specii nu se poate spune că una ar fi substanță într-un grad mai mare decît alta, acest fapt fiind un argument serios în favoarea egalității dintre membrii categoriei.

3.6.2. Inconvenientul delimitării interne stricte, delimitare provenind din egalitatea membrilor în categorie și a lexemelor în cîmp, nu a fost observat numai de teoria prototipului, această problemă a fost pusă și în lingvistică. În cîmpul lexical există reprezentanți centrali și marginali, dar clarificarea acestei probleme nu este contribuția teoriei prototipului.

3.6.3. În delimitarea externă a cîmpului lexical sînt probleme și adepții teoriei prototipului nu au întîrziat să ofere propriile soluții privind organizarea intercategoriaală. Totuși, și în ce privește cîmpul lexical delimitarea este posibilă prin conținutul arhilematic care leagă membrii pînă intră în relații de opoziție, devenind trăsătură distinctivă în alt cîmp²².

3.7. Dacă în concepția clasică a categorizării trăsăturile comune sînt cele care permit aranjarea membrilor în aceeași categorie, în teoria prototipului sînt necesare pentru apartenența la o categorie trăsăturile tipice și asemănarea cu prototipul, și numai doi membri vecini pot avea în comun o trăsătură. Însă este imposibil ca membrii categorizați în aceeași categorie să nu aibă măcar o trăsătură în comun, și pe cît de tranșantă este în teorie această teză, tot atît de mult nu este de găsit în exemplele date, de fiecare dată recunoscîndu-se o proprietate comună, de exemplu „vizibilitate” pentru *culori*, „are aripi” pentru *păsări*.

3.8. I se reproșează modelului condițiilor necesare și suficiente că este prea rigid, modelul de categorizare propus de teoria prototipului fiind unul suplu, accesibil. Critica este falsă, întrucît este prezentat intenționat ca rigid modelul clasic al categorizării, în timp ce proprietățile tipice îi substituie proprietățile comune.

4.0. Reproșuri aduse teoriei prototipului privind legitimitatea lingvistică

4.1. Răspunzînd unei eventuale critici, în teoria prototipului se spune ferm că originea prototipului, cel mai repede și primul numit exemplar, nu stă în familiaritatea cu obiectul, de exemplu omului îi este mai familiar puiul de găină decît vulturul, dar vulturul este considerat drept un exemplar prototipic al categoriei *pasăre* în mai mare măsură decît puiul. La prima vedere, i se poate da dreptate, însă vorbitorul auzind numele categoriei *pasăre* presupune existența trăsăturii „adult”, pe care puiul nu o deține și pentru care nici nu va fi considerat prototip.

4.2. Se dorește aplicarea teoriei prototipului la nivelul lexicului, dar apare o problemă în sensul că structura ierarhică a lexicului e dată de relații ce presupun trăsături comune, trăsături pe care teoria prototipului le neagă. Astfel o teză importantă a teoriei prototipului ce privește trăsăturile tipice nu permite aplicarea unei alte teze, organizarea ierarhică internă a categoriei.

4.3.1. Premisa că orice teorie a categorizării este o teorie a sensului lexical, deci o teorie semantică, permite teoriei prototipului să afirme că sensul lexical al unui termen este fondat pe asemănarea cu prototipul. Dacă teoria prototipului ar putea fi acceptată ca teorie a categorizării, totuși nu poate fi acceptată ca teorie semantică,

²² Cf. Kleiber 1990:85, pe baza observației lui E. Coșeriu.

pentru că nu de sens se ocupă, ci de lucru, eventual de desemnarea acestuia, motiv pentru care Coșeriu (1994:96) a și etichetat-o drept „semantică a lucrului”.

4.3.2. În viziunea interdisciplinară a științei cognitive, semnificația se găsește la nivelul *parole*, acolo unde semnificația este actualizată. Semnificațiile sînt unități cognitive, stocate în lexiconul mental al vorbitorului, ceea ce interesează teoria prototipului nefiind un studiu structural, ci o cercetare a aspectelor cognitiv-psiho-logice ale semnificației. O astfel de cercetare este de salutat pentru psihologie, dar nu cu păstrarea termenului semnificație, sau nu în această accepție. Cercetarea semnificației se face la nivelul sistemului, desemnarea are loc la nivelul vorbirii, cît despre actualizare, aceasta se produce prin sens în discurs. Așadar, în teoria prototipului se face o dublă confuzie: între desemnare și semnificație, și între semnificație și structura lucrului.

4.3.3. Reproșurile aduse semanticii lexicale, fie că e vorba de definițiile de dicționar sau de ierarhia din cîmpul lexical, sînt făcute pornind de la premisa că teoria prototipului este o teorie lingvistică. Dar teoria prototipului este o teorie cognitivă, cu originea în psihologia experimentală. Această origine psihologică a ridicat chiar problema variației individuale privind prototipul, dar testele au confirmat o stabilitate (mare) datorită consensului între membrii comunității.

4.3.4. Științelor cognitive le sînt proprii conceptele, noțiunile, lucru întărit de scopul manifestat de a cerceta aspectele cognitiv-psiho-logice ale semnificației. Însă între noțiune și semnificație este o diferență, ce la nivel general corespunde considerării diferite a limbii din perspectivă structurală și cognitivă. Noțiunile, categoriile sînt concepte reprezentate intern, dar nefiind legate necesar de limbă (obiectele din realitate trec în abstracte în gîndire), în timp ce semnificația²³ este un conținut dat împreună cu forma expresiei. Noțiunea e nelegată de o formă materială, nu este un fenomen primar lingvistic, ci psihologic, logic, epistemologic, în timp ce desemnările, semnificațiile sînt fenomene lingvistice.

4.4. Apartenența membrilor la o categorie este condiționată de asemănarea cu prototipul, teoria prototipului revendicîndu-și principiul „asemănării de familie”, concept introdus de L. Wittgenstein. Totuși acest principiu, deși nu a fost formulat astfel, este prezent în concepția clasică a categorizării prin observarea asemănărilor și analogiilor dintre lucruri de către intelectul uman.

4.5. Vorbitorul selectează, cu precădere, din cele trei niveluri categoriale ale lui Rosch, termenul corespunzător nivelului de bază, de ex. la vederea unei biciclete, vorbitorul de limbă germană desemnează mai degrabă *Fahrrad* decît *Fahrzeug*, *Fortbewegungsmittel* sau *24-Gang Titanleichtlauf(fahr)rad*; la vederea unui cîine, vorbitorul (de limbă română) desemnează mai degrabă *cîine*, decît *patruped*, *animal* sau *boxer*. Această idee este susținută constant în varianta standard a teoriei prototipului, dar nu se precizează decît că prototipul întotdeauna este ales la nivelul de bază, fără a se da vreo explicație. Fiind vorba tot de „substanța” aristotelică, explicația ar putea fi aceea că specia, corespunzătoare nivelului de bază, se enunță mai degrabă decît genul, corespunzător nivelului supraordonat, despre un anumit subiect, așadar despre o bicicletă sau despre un cîine.

4.6. Teoria prototipului refuză dimensiunea analitică, astfel o proprietate nu trebuie împărtășită de toți membrii, apartenența la categorie făcîndu-se global. Avînd în vedere că aplicațiile dovedesc prezența măcar a unei trăsături comune

²³ Vezi Dörschner 1996:63.

între membri, trebuie acceptat că apartenența membrilor la categorie se face și analitic, așa cum se susține în concepția clasică a categorizării.

4.7. Prototipul este definit ca cel mai bun reprezentant al categoriei, având trăsăturile tipice, cele mai bune și într-un număr mare comparativ cu ceilalți membri. La nivelul lexicului, mai precis în câmpul lexical nu se pune problema: cel mai bun/rău reprezentant sau lexemul cu cele mai multe/puține seme. Chiar aplicând testul prototipic la numele de rudenie, deși primele numite au fost lexemele *mamă, tată*, acestea nu conțin cele mai multe seme, sau cele mai tipice seme din câmp, exemplul ce respinge ideea teoriei prototipului. De altfel, existența unui cel mai bun reprezentant al categoriei a fost infirmată de variantele extinse ale teoriei prototipului, deoarece există mai multe exemplare care pot fi considerate prototipuri²⁴, de exemplu pentru categoria *pasăre*, sînt considerate mai multe prototipuri: *vrabie, vultur, struț*.

4.8. Sensul lexical e întemeiat pe asemănarea cu prototipul, dar dacă e să uzăm de premisa de la care pornește E. Rosch, e de observat că lucrurile nu stau așa: vorbitorul aude un cuvînt, nume al unei categorii, și îi înțelege sensul, după care i se cere să numească membrii categoriei, numire ce dovedește natura reprezentării mentale a categoriei, după cum crede psihologul, dar deja s-a spus că au loc două fenomene diferite, doar înțelegînd sensul, are loc și reprezentarea mentală, primul fenomen e lingvistic, al doilea psihic. Se mizează mult și pe faptul că prototipurile sînt indicate repede, față de membrii nonprototipici care sînt numiți mai greu, însă e un fapt ce ține de natura vorbirii, care e o înlănțuire în timp, și de natura gîndirii care e continuă.

5.0. Utilitatea conceptului de prototip în lingvistică

Dacă se renunță la revendicarea că ar fi semantică, teoria prototipului este deosebit de utilă în punerea în lumină a organizării ierarhice în câmpul lexical, fără să intervină în analiza sensului, deci numai ca modalitate de organizare.

5.1.1. Teoria prototipului poate explica prin modelul celor trei niveluri, într-o manieră simplă, procesul de selectare a unui anumit cuvînt, aspect de prim interes pentru lingvistica textului. Nivelul de bază e nivelul de desemnare preferat și conține termenii contextual neutri, exemplu (Kleiber, 1990:86): într-o poveste cu doi cîini vor fi folosiți termeni ai nivelului subordonat: fr. *caniche* și *épagneul*, într-o poveste cu un cîine va fi folosit termenul nivelului de bază: fr. *chien*.

5.1.2. Potrivit definiției lexicografice a conceptului în calitate de substanță ar fi posibilă ierarhia – nivel supraordonat: *femeie*; nivel de bază: *mamă*; nivel subordonat: *mamă naturală (bună), mamă adoptivă, mamă vitregă, mamă donatoare, mamă purtătoare*, dar și *mamă-soacră* sau *nașă* („mamă spirituală”). Această posibilitate de ierarhizare este utilă pentru aranjarea materialului lexical și seducătoare, dar e problematică pentru analiza semică.

5.2.1. Testele prototipice²⁵ privind câmpul lexical al numelor de rudenie în limba română au indicat prototipurile *mamă, tată*, iar enumerarea întîi a cîtorva nume de rudenie naturală arată că trăsătura prototipică este „rudenie naturală”. Acest aspect însă nu are nicio relevanță pentru analiza semantică a câmpului lexical.

²⁴ Cf. Lehman 2005:36.

²⁵ Testele au fost aplicate unui eșantion de colegi, și, în ciuda unor fluctuații, răspunsurile au fost identice în privința prototipurilor.

5.2.2. Ierarhia prototipică există și în definiția semantică realizată de semantica structurală, și se poate spune că teoria prototipului îndreaptă atenția asupra acesteia. Ca exemplificare, ne oprim asupra unui aspect din analiza câmpului numelor de rudenie: ierarhia lexemelor pe dimensiunea „gen” („sex”). Un fapt important este că această dimensiune traversează întreg câmpul, structurează majoritatea opozițiilor între termeni în opoziții binare, este formulată în termeni de seme în opoziția /masculin/ – /feminin/, și toate aceste aspecte sînt pe parcursul analizei evidențiate (desigur se bazează pe trăsături referențiale ce țin de cele două tipuri de sex uman). Teoria prototipului luminează o problemă existentă sub două aspecte în privința dimensiunii semantice „gen”: ordinea clasică „masculin, feminin” a termenilor cînd se discută o astfel de opoziție (doar termenul feminin *mamă* e numit înaintea masculinului *tată*) și opțiunea tradițională pentru opoziția de tip privativ a trăsăturilor (semelor în analiza semică): [masculin]/[– masculin] sau într-o variantă nediscriminatorie [masculin]/[feminin], cînd, de fapt, e justificat să fie echipolentă (ambele trăsături fiind în aceeași măsură îndreptățite logic). Fenomenul este lingvistic (și, am văzut, și metalingvistic), dar explicația este de natură socio-culturală, o întregă experiență socio-culturală fiind imprimată prin limba care formează gîndirea.

5.3. Între cazurile favorabile teoriei prototipului sînt categoriile referitoare la fenomene de percepție, specii naturale, artefacte; categoriile gramaticale, în special substantivele, și unitățile superioare cuvîntului. Cuvîntul polisemantic este o categorie de cuvinte al cărei prototip este primul sens, de bază, central, iar celelalte sensuri sînt instanțe mai mult sau mai puțin îndepărtate.

6.0. Concluzii

Teoria prototipului, asumîndu-și pretenția de semantică a prototipului, urmărește cu predilecție neajunsurile teoriilor clasice (concepția clasică a categorizării, analiza sensului în definiția lexicografică, teoria câmpului lexical), ignoră realizările acestora (eliberarea semelor de încărcătura referențială), substituie termenii și conceptele acestora prin termeni și concepte proprii. Dar, la rîndul ei este traversată de neajunsuri ce vin din originea psihologic-experimentală și din confuzia serioasă între desemnare și semnificație. Ce poate fi folosit din această teorie în analiza unui câmp lexical este îndreptarea atenției spre ierarhia, de altfel existentă, a dimensiunilor în câmp, a lexemelor în dimensiune, a semelor în formula semică și căutarea unei valorificări lingvistice a acesteia.

Sigle și bibliografie

A. Surse

- DEX = Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, Editura Univers Enciclopedic, București, 1998.
- DȘtL = Angela Bidu-Vrănceanu, Cristina Călărașu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Mihaela Mancaș, Gabriela Pană Dindelegan, *Dicționar de științe ale limbii*, Editura Nemira, București, 2005.
- LDDeutsch = Dieter Götz, Günter Haensch, Hans Wellmann (Herausgeber), *Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. Das einsprachige Wörterbuch für alle, die Deutsch lernen*, Langenscheidt KG, Berlin und München, 2008.
- MRRobert = Alain Rey (coord.), *Le Robert Micro. Dictionnaire d'apprentissage de la langue française*, Dictionnaires Le Robert, Paris, 1995.

B. Literatură secundară

- Aristotel, *Categorii*, traducere și interpretare de Constantin Noica, Editura Humanitas, București, 1994.
- Coșeriu, Eugen, *Prelegeri și conferințe* (1992-1993), Supliment – „Anuar de lingvistică și istorie literară”, T.XXXIII, 1992-1993, Seria A. Lingvistică, Iași, 1994.
- Dörschner, Norbert, *Lexikalische Strukturen. Wortfeldkonzeption und Theorie der Prototypen im Vergleich*, Nodus Publikationen, Münster, 1996.
- Kleiber, Georges, *La sémantique du prototype. Catégories et sens lexical*, Presses Universitaires de France, Paris, 1990.
- Lehman, Alice, Françoise Martin-Berthet, Chapitre 3. *Les analyses du sens lexical*, în *Introduction à la lexicologie. Sémantique et morphologie*, (II ed.), Armand Collin, Paris, 2005, p.17-42.
- Rosch, Eleanor, *Cognitive representations of semantic categories*, în *Lexicology. Critical Concepts in Linguistics*, vol II, Edited by Patrick Hanks; Routledge-Taylor & Francis Group, London and New York, 2008, p.131-193.